

1.Тақырып. Мемлекет және құқық теориясының пәні және әдістері

Мақсаты: «Мемлекет және құқық теориясын» құқықтық институт ретінде, ғылым және оқу тәртібі ретінде ашу, муниципалдық құқықпен байланысын көрсету.

Мемлекет пен құқықты басқа құрылымдардан бөліп қарауға, сондай-ақ әлеуметтік құбылыстар жүйесіндегі олардың орнын анықтауға, сөйтіп, мемлекет пен құқықтық мәнін терең түсінуге мүмкіндік береді.

Мемлекет пен құқық өте тығыз байланысты. Құқықсыз мемлекет өмір де сүре алмайды, қызмет те істей алмайды. Сондықтан мемлекет пен құқықтың пайда болу заңдылықтары да ұқсас. Мемлекет пен құқық теориясының пәнін былай кестелеуге болады.

Мемлекет және құқық теориясының пәні - өте күрделі ұғым. Осы пәнді толық зерттеу үшін төмендегі сұрақтарға аса көңіл бөлу қажет:

1. мемлекет және құқықтың мәні.
2. кез келген типті және кез келген жүйедегі мемлекет және құқықтың жалпы сипаттары.
3. мемлекет және құқық пайда болуының жалпы заңдылықтары.
4. мемлекет және құқықтың типтері мен формалары (нысандары).
5. мемлекет және құқықтың дамуы мен қызмет етуінің жалпы заңдылықтары, принциптері, механизмдері.
6. мемлекет және құқықтың бір-бірімен және басқа қоғамдық құбылыстарымен байланыс етудің жалпы заңдылықтары.

Заң ғылымдары арасында мемлекет және құқық теориясы ерекше орын алады. Мемлекет және құқық теориясының ерекшеліктері мыналардан тұрады:

— біріншіден, қоғамдық ғылым, өйткені оның пәні мемлекет және құқық, бұлар қоғамдық құбылыстар болып табылады. Бұл ғылым (мемлекет және құқық теориясы) басқа ғылымдардың біразынан (табиғат зерттеу, техникалық тәрізділерден) осы айырмашылықтары арқылы ерекшеленеді;

— екіншіден, саясат пен заңдарды зерттейтін ғылым, мұндай зерттеулерде мемлекеттің саясат пен билікке жататын немесе ғылыммен тікелей байланысты қызметтік іс-әрекеттерін қарастырады. Міне, осындай сипатты айырмашылығына байланысты мемлекет және құқық теориясы мемлекеттік-құқықтық қондырманы тікелей зерттемейтін басқалай да қоғамдық ғылымдардан ерекшеленеді;

— үшіншіден, ғылым мемлекет пен құқықтың негізгі және жалпылық заңдылықтарын, жалпыламалық сипаттарын зерттейтін жалпытеориялық ғылым болып табылады. Осы айырмашылығы арқылы арнайы заң ғылымдарынан ерекшеленеді;

— төртіншіден, методологиялық сипатындағы ғылым. Мемлекеттік-құқықтық қондырманың жалпы заңдылықтарын баяндап түсіндіргенде мемлекеттік-құқықтық құбылыстарды зерттеудің амал-тәсілдерін, жолдарын қарастырып, олардың әдістемелік мәселелерін де шешеді.

– бесіншіден, заң ғылымдарының бәріне тән тұғырнамалық сипаты бар ғылым. Өйткені барлық заң ғылымы пәндерінің "өне бойын көктей өтетін" құқықтық құбылыстарды зерттейді.

Сонымен мемлекет және құқық теориясын – мемлекет пен құқықтың негізгі және жалпы заңдылықтарының, олардың мәні мен тағайынының фактілерге негізделген дамуын қорытындылаған білімдер жүйесі дейміз.

Мемлекет және құқық теориясының әдістері

Ғылымның пәні дегеніміз – оның зерттейтін мәселелері.

Ғылымның әдістері дегеніміз – пәнін танып анықтау үшін сол ғылымның зерттеу барысында қолданатын *тәсілдері, жолдары мен амалдары*.

Әдіс және әдіснама (методология) деген түсініктерді ажыраату керек. Әдіснама екі мағынада қолданылады;

а) әдістер туралы ілім;

б) әдістер жиынтығы

Осы әдістер арқылы ғылым өз пәнін зерттейді. Мемлекет және құқық теориясының әдістері мемлекеттік-құқықтық құбылыстарды зерттеуде ғылыми жолмен, қамтамасыз ететін теориялық принциптердің, логикалық әдістері мен арнайы тәсілдердің жиынтығы болып табылады.

Мемлекет және құқық теориясының қолданатын негізгі әдісіне *диалектикалық әдіс* жатады. Мемлекет және құқық теориясы диалектаның үш заңына сүйеніп зерттеледі.

Олар:

1. *Сандық өзгерістердің сапалық өзгерістерге ауысу заңы*. Дағдылы іс-тәжірибеде бұл мына жәйттерді білдіреді. Кез келген мемлекет өзінің қызмет атқаруы барысында бүкіл жүйесін дамытуды көздейді, мысалы: құқық қорғау органдары құрылымында және тағы басқаларда да Қазақстан Республикасында 1995 жылға дейін тергеу ісімен байланысты әрекеттермен прокуратура тергеушілері де айналысатын. Қоғамдағы демократиялық процестер дамуы барысында тергеу ісі мен оны қадағалау ісін бір органның қолына берудің ағаттығы айқындалды. Осыдан соң ҚР Президентінің "Прокуратура туралы" Жарлығы жарияланып, онда прокуратура құзырына қылмыстық істерді жүргізуде қадағалау қызметтері қалдырылды.

2. *Теріске шығаруды терістеу заңы*. Бұл заң бойынша қазіргі күнде теріске шығарылып жатқан қайсы бір болсын құбылыс, ертең я болмаса оның арғы күні (яғни өзінің заманы туғанда) қабылдануы және болмыста іске асып жатуы ықтимал жәйт деп саналады. Қазіргі заманнан біраз ғана бұрын қоғам өміріндегі құбылыстарға мемлекеттің толығынан араласып, оған ықпал жасауы жалпы көпшіліктің бәрі танып мойындаған қағидат деп келген болсақ, енді міне заман өзгерген қазіргі сәтте қоғам өз болмысындағы құбылыстарға мемлекеттің араласып, ықпал жасау мүмкіндігін шектеуге талаптанғанын өзіміз іс жүзінде күнделікті өмірде көріп жүрміз.

3. *Қарама-қайшылықтардың бірлігі мен күресі заңы*. Бұл заңның айқындауында белгілі бір орында (жерде) және белгілі бір мерзімде (уақытта) бірін-бірі жокқа шығаратын құбылыстар болуы ықтимал екен. Мысалы: 1) Құқық бұзушылық және заңды жауаптылық құбылыстар бірге жүреді;

2)Қазақстан Республикасы билік бөлінісі жүйесін жариялады. Сонымен қатар мемлекеттік билік біртұтас, үш биліктің арасы тежемелік әрі тепе-теңдік жүйесі арқылы жүзеге асырылады.

Мемлекет және құқық теориясының әдістері бірнеше түрлерге жіктеледі.

Жалпы ғылымдық әдістер:

а) *диалектикалық әдіс* (диалектика-даму);

б) *абстрактілік ойлаудан нақты* (конкретті) *ойлауға өрлеу әдісі*.

Мысалы: мемлекет нысаны (формасы) деген ұғымды алып мемлекеттің әр түрлерін талдай бастасақ, онда "мемлекет нысаны (формасы) ұғымы өзінің құрамдас бөліктерінің "басқару тұрпаты" деген ұғыммен толықтана бастайды. Сонда мұндағы алғашқы ұғым "мемлекет нысаны (формасы)" талдау барысында кейін жаңа нақты белгімен, яғни ерекшелікпен толықтырылғанын байқаймыз. Ал енді керісінше құқық бұзушылық ұғымының бірнеше, яғни қылмыстық, әкімшілік, азаматтық түрлерін зерттеу барысында нақтылықтан (конкреттіден) абстрактілікке қарай өрлесек, онда құқық бұзушылық туралы жалпы ұғымды тұжырымдауға қол жеткіземіз;

в) *тарихи әдіс*. Бұл әдіс – мемлекет пен құқықтың тарихилығына, оның өзгермелілігіне және әрқашан да дамуда болатын құбылыс екендігіне негізделеді. Бұл әдісті қолдану барысында зерттелініп отырған мемлекет пен құқықтың өз қызмет бағыттарын атқарып отырғанда қандай тарихи ортада, қандай дәстүрлер мен қандай аумақтық ерекшеліктер мен халықтар болатындығының ескерілуі қажет екендігін байыптаймыз;

г) *жүйелілік әдісі*. Мемлекет және құқық - құрылымы күрделі болып келетін жүйелілікті білдіретін ұғым. Мысалы, мемлекет мемлекеттік органдар жүйесінен, ал құқық – құқық салаларынан тұратынын осы әдісті қолданып пайымдаймыз.

Мемлекет және құқықты біртұтас жүйе ретінде қарастырып зерттегенде ғана оны толығынан танып білуге болады.

Мемлекет және құқық теориясын зерттеп барып пайымдаудың **арнайы** және **ғылыми дербес әдістері** де бар:

а) *формальды – логикалық әдіс*. Бұл әдісті қолдану арқылы құқтың ішкі құрылымы, қайнар кездері, оны (құқықты) жүйелеудің әдістері зерттелінеді, сөйтіп пайымдалады. Мемлекет табиғатын зерттеу барысында бұл әдіс мемлекет нысанын (формасын), сондай-ақ оның құрылымын талдағанда қолданылады;

б) *салыстырмалы мемлекеттану мен қиықтану әдісі*. Бұл әртүрлі еддердің мемлекеттік және құқықтық жүйелерін зерттеуде негізге алынатын әдіс;

в) *нақты – әлеуметтік әдіс* – нақты әлеуметтік зерттеулерге негізделген әдіс. Бұл зерттеулерді жүргізгенде қоғамдағы заңдарға, мемлекеттің тікелей өзіне немесе оның құрамдас бөліктеріне қоғам қандай пікірде, қандай қайшылықтарда екендігі анықталынады. Бұл әдіске тән амал-тәсілдерге:

– байқау жүргізу;

– анкеталау;

– интервью алу (сұраққа жауап алу);

– эксперимент жасау жатады.

Жоғарыдағыларды тізбелегенде атап өтетін бір жәйт мемлекет және құқық теориясы әдістерінің сан қилы болып келетіндігі. Дегенмен осы әдістер өздерінің мемлекет және құқықы қоғамның күрделі құбылысы деп жан-жақты тануға мүмкіндік береді.

Мемлекет және құқық теориясының атқаратын қызметі.

Заң ғылымдарының қоғам өміріндегі мақсаты оның атқаратын қызметінен көрінеді.

Мемлекет және құқық теориясы барлық заң ғылымдарына негіз болады, зерттеу жолын көрсетеді.

МҚТ қызметтері әртүрлі.

1. *Онтологиялық қызметі.* Мемлекет және құқық теориясы бұл қызметін атқаруда осы ғылым пәнінің теориялық негіздерін зерттейді. Мемлекет және құқықтың не екендігін, оның қалай пайда болғанын түсіндіріп береді. Сонымен бірге қазіргі замандағы мемлекеттің қырлары мен сырларын ашып, ол туралы түсініктеме жасайды.

2. *Гносеологиялық қызметі,* басқаша айтқанда *түп-тұқияндық қызметі.* Бұл қызметті жүзеге асыру барысында, мемлекет және құқық теориясы аталып отырған пәнді танып білу үшін зерттеп, байыптауды жүзеге асырудың теориялық тәсілдерін даярлайды, ал мұның өзі түбінде құқықтық танымның дамуына жол ашады.

Заң ғылымының *түп-тұқиянын* білу нәтижесінде құқық, оның жүзеге асырылуы және барлық құқықтық құбылыстар танылады. Құқықгық болмысты талдау барысында *құқықтық ұғымдар, түсініктер, құрылымдар* қалыптасады да, олар құқықтық құбылыстарды одан ары танып-білудің құралдарына айналады. Құқықты тану үшін ерекше теориялық амал-тәсіл (концепция) қолданылады. Құқықтық бір мәселені зерттеп тану үшін бірнеше, өзара пікір таластыратын теориялық тәсілдер қолданылуы мүмкін. Осындай шығармашылық пікір таластыру нәтижесінде шындықты ашуға, ақиқатты айқындауға мүмкіндік туады. Мысалы, құқықтың қандай әлеуметтік құбылыс екеніне анықтама беру үшін оған *нормативтік, философиялық және қоғамтану* тұрғысынан қарау қажет.

3. *Методологиялық қызметі.* Мемлекет және құқық теориясы іргелі ғылым болғандықтан, оның зерттейтін заты, яғни пәні де бар. Олай болса бұл ғылымның сол пәнді зерттеуге, соның барысында зерделеуге қажетті тәсілдері мен амалдарының жолдары да бар. Осылар арқылы заң ғылымдарындағы ұғымдар, санаттар, құбылыстар зерттелініп, талданып, ғылымда өздеріне тиісті орындарын алып жатады.

Заң ғылымының дүние тануы құқықтық құбылыстарды зерттеуге, пайда болу жолдарын анықтауға байланысты. Шынайы дүние танушылық – ғылыми ізденістің нәтижеге жетуінің шарты. Осы уақытқа дейін заң ғылымдары марксизм-ленинизмнің дүние тану тәсілін қолданып, басқа тәсілдерден бас тартқандықтан, құқықтың шын мәнін зерттеп білуге мүмкіндік болмады. Марксизм-ленинизм құқыққа тек қана таптық тұрғыдан

карағандықтан, оның әлеуметтік мән-мағынасын толығынан, жан-жақты түсіндіре алмады.

4. *Идеологиялық қызметі.* Идеология ұғымына халықтың, қоғамның, оның белгілі бір әлеуметтік топтарының көзқарастары мен ұстанатын принциптерінің жүйесі жатады. Қайсы бір реттерде халықтың немесе ұлттың көпшілік бөлігіне арналған бірыңғай (жұмылдырушы) идеология орын алып жатады. Мысал ретінде бұрынғы КСР Одағын алуға болады. Мұнда тек қана бір марксистік-лениндік идеология орын алып келген болатын. Қазіргі күннің мысалдарын келтірер болсақ, онда АҚШ-ты айтар едік. АҚШ-та американдықтардың арманы дейтін ұғым бар. Әрбір американдық өзінің табыс табуға деген өз елінде бар мүмкіншіліктер жасалғандығына сенетіндік идеологиясы қоғамда орын алған. Қоғамда идеологиялық бағыт-бағдардың болмауы немесе оның жойылып кетуі елде аласапыранмен, толқулардың басталуына, сөйтіп мемлекет аумағында заң бұзушылықтардың өсуіне, қылмыстардың өршуіне апаратыны өз еліміздің басынан кешіп отырғандығын мысал ретінде айтуға болады. Сондықтан да мемлекет және құқық теориясы қоғамда белгілі бір құқықтық және саяси мәдениетті қалыптастыруға бағытталған ақыл-кеңестер топтамасын ұсынып отырады. Әрине мұндай ақыл-кеңестер мемлекеттің өзі жүргізіп отырған саясатына үйлес болуы, оған қайшы келмеуі тиіс. Мұндай құқықтық мақсаттар мен саясатты жүзеге асыруда мемлекет әрқилы құралдар мен әдістерді қолдануы мүмкін. Мысал үшін Идеологиялық бағдарлама ретінде қабылданған ҚР Президентінің "Қазақстан-2030" деген үндеуін атауға болады. Мұнан басқа құжаттан ҚР Президентінің жыл сайынғы жолдауын да жатқызуға болады.

5. *Болжамдық, (прогностикалық) қызметі.* Жоғарыда айтылғандай, мемлекет және құқық теориясының пәні – мемлекет пен құқықтың пайда болуы, қызмет бағыттарын атқаруы мен дамудың жалпы заңдылықтары және осылардың қоғамдық болмыс пен саяси жүйеде алатын орыны екендігі мәлім.

Мемлекет пен құқық теориясының пәніне жататындардың заңдылықтарын зерделей отырып бұл теория өзінің ұғым-түсініктерінің әрі қарайғы даму барысын, мемлекеттік-құқықтық аяның өзгерістерге ұшырауын болжалдайды. Ал мұның езі өз кезегінде түзетуге келмейтін қателіктердің алдын алып, оларды болдырмауға мүмкіндіктер береді.

Ерекше атап айтатын жәйт, мемлекет және құқық теориясының барлық қызметтері бір-бірімен тығыз шиырлана өрілген болып келеді де олар бірін-бірі өзара толықтырып жатады. Сондықтан да бұлар мемлекет және құқық теориясы тағайынының толыққанды түсінігін тек жиынтық түрінде ғана бере алады.

Заң ғылымының қызметі құқықтың, құқықтық құбылыстардың дамуы, өзгеруі туралы болжау жасауға мүмкіндік береді. Ғылыми құқықтық болжалдың маңызы – қоғамдық қатынастарды дағдарыссыз, жұлқыныссыз, ырғақты реттеудің жол-жобаларын айқындауға мүмкіндік береді. Әрине, өтпелі кезеңде қоғамдық қатынастарды ырғақты реттеу оңай емес, себебі кенеттен пайда болатын өзгерістерді алдын ала болжау өте қиын. Сондықтан қабылданатын заңдарда олқылықтар, кемшіліктер көп кездеседі. Осы

жағдайды Қазақстанның құқықтық жүйесінің қалыптасу барысынан да байқаймыз. Неғұрлым қоғамдық қатынастарда тұрақтылық басым болса, соғұрлым олардың даму жолын алдын ала болжау да оңайырақ болып, құқық арқылы реттеудің жолы жеңілденеді.

6. *Дағдылы ұйымдастырушылық қызметі.* Қандай бір дамыған мемлекет болса да, ол ертелі-кеш шешімі қиын, әрі онысы тез арада табыла қоймайтын келелі мәселелерге тап болатыны тарихтан мәлім. Міне осындай жағдайларда дағдылы істер мен тәжірибелерге жене теориялық жадығаттарға (материалдарға) сүйене отырып мемлекет және құқық теориясы ғылымы кездесіп отырған келелі мәселенің шешімін іздестіреді. Осындай ізденістер барысында аталған қиын мәселелерді шешудің жолдары анықталады. Осы анықталған жолдар - ақыл-кеңестер ретінде ұсынылып тығырықтан шығудың жолын айқындайды. Мысалы, Қазақстан Республикасы сот реформасын 1995 жылдары бастаған кезде соттар тәуелсіздігін қамтамасыз ету мақсатымен халық заседательдері институтынан бас тартқан болатын. Ал қазір сот жүйесінде туындаған қиындықтарға байланысты ҚР Конституциясының 75-і бабына енгізілген өзгерістер мен толықтырулар арқылы соттардың өздерінің іс қарауларында сот әділдігін жүзеге асыруына мүмкіндік жасау үшін ант берген сот мүшелері (присяжные заседатели) институтын енгізді. Әлем елдерінің соттар жүйесінде жинақталған іс-тәжірибелер мен өз мемлекетіміздің де сот жүйесінің іс-тәжірибелерін елеп-екшеудің нәтижесінде, елімізде соттар үйесіне қойылып отырған талаптарға сай келетін, біздердегі жағдайларға ыңғайластырылған шешім қабылдауға мүмкіндік пайда болды.

Заң ғылымының нәтижесін *іс жүзінде қолдану* – құқық жасау және оны жүзеге асыру қызметін жетілдіру мәселесін шешу болып табылады. Бұл тәжірибелік ұсыныстар жасауға байланысты болып келеді. Заң ғылымы теориялық мәселелерді зерттей отырып, құқықтық болмыстық заңдылықтарын анықтайды, соның нәтижесінде сапалы заңдар жасау ісі, мемлекет органдарының қызметін жетілдіру шаралары белгіленеді, ол жөнінде ұсыныстар жасалады. Әрине, мұндай ұсыныстар пайдалы, ұтымды әсер ету үшін ғылыми тұрғыдан шүбәсіз болуы керек. Сонымен қатар мемлекет органдары, лауазым иелері ондай ұсыныстарды пайдалануға әрекет жасаулары қажет.

7. *МҚТ тәрбиелеу қызметі*- өзіне тән әдістермен заңды құрмет тұтатын, заңға бағынатын азаматтарды қалыптастыру. Заң ғылымдары – құқықғың игілікті құбылыс екенін, әр азаматтың заңды мүддесін қорғайтын құрал екенін, оның өміріне қажетті жағдайлар жасайтын амал екенін дәлелдейді. Заңсыз іс-әрекеттердің қандай дағдарысқа апаратынын, адамды тығырыққа тірейтінін айқындайды. Сөйтіп, заңды сақтау, оны бұзбау әрбір азаматқа қажет екенін дәлелдеп, адамдардың құқықтық, санасын қалыптастыруға ықпал етеді.

Заң ғылымының жүйесі

Заң ғылымы – мемлекеттік-құқықтық құбылыстарды зерттеп, олардың қоғамдық өмірмен байланыстарын, арақатысын айқындайтын арнайы білім жүйесі. Заң ғылымы өзі зерттейтін объектілерінің ерекшеліктеріне байланысты түрлі салаларға бөлінеді.

Келесі беттегі кестеден байқалатыны, Қазақстан Республикасында заң ғылымдары, біріншіден, *мемлекетпен құқықтық теориясына* негізделеді. Теорияда мемлекет пен құқыққа тән жалпы заңдылықтар, олардың жалпы белгілері, түрлері оқытылады. МҚТ-мен тығыз байланыста *мемлекет және құқықтық жалпы тарихы* заң ғылымы болады. Бұл пәннен әр елдің мемлекеті мен құқығының тарихын тану арқылы, олардың қандай кезеңдерден өткені, қандай ұлттық ерекшеліктері болғаны анықталады.

Мемлекет пен құқықтың қалыптасуына, дамуына, өзгеруіне *саяси және құқықтық ілімдер* зор әсер етеді. Сондықтан осы ілімдердің де тарихы оқытылады.

Сонымен қатар әр елдің өз мемлекеті мен құқығының шығу, қалыптасу, даму, өзгеру тарихы бар. Бұл тарихты зерттеу және оқыту тек білу үшін ғана керек емес. Мемлекеттің тарихы оның қазіргі жағдайына, болашағына да әсер етеді, қоғамды ұтымды жолмен дамытуға, қажетті саясатты жасауға жол сілтейді. Сондай-ақ ұлттық саяси және құқықтық сананы қалыптастыруға да әсерін тигізеді.

Әр мемлекеттің өзіндік ұлттық құқық жүйесі қалыптасады. Ол жүйе мемлекеттің, қоғамның ерекшеліктеріне сәйкес, қоғам өмірінің салаларына бейімделіп қалыптасады. Сөйтіп, сол салалардағы маңызды қоғамдық қатынастарды реттейді. Мемлекетпен қоғам өмірінің салаларындағы қоғамдық қатынастардың ерекшеліктеріне байланысты құқық салаларының өзіндік ерекшеліктері болады. Сондықтан құқық салаларының аталуы да, мазмұны да ерекше, айрықша болып келеді.

Әр мемлекет басқа мемлекеттермен қарым-қатынаста болады және дүниежүзілік қауымдастық шешетін мәселелерге қатысуға атсалысады. Соған байланысты басқа мемлекеттердің ұлттық құқық жүйесінің негізгі саласы – *конституциялық құқықты* білу өте қажет. Халықаралық қауымдастық қабылдаған құқықтық құжаттар бар, олар негізінен адамдардың құқықтары мен бостандықтарына арналған. Демократиялық даму жолына түскен мемлекет мұндай халықаралық құқықтық құжаттарды мойындауға, мемлекет ішінде қолдануға міндетті. Сол себепті *халықаралық құқықты* да білу өте қажет.

Заңдарды жүзеге асыруда, *қолданбалы қосалқы ілімдердің* (криминалистика, сот психиатриясы, т.б.) атқаратын рөлі ерекше.

Заң ғылымының мақсаты – мемлекет пен құқықтың табиғатын ашу ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы құқықтық қатынастарды реттеу, заңдылықты нығайту және құқықтық мәдениетті қалыптастыру болып табылады.

Заң ғылымының түсінігі және мәні

Заң ғылымы — құқықтық болмысты, заңдылық құбылыстарды және құқықтық жүйені ғылыми тұрғыдан зерттейтін, теориялық негізде түсіндіретін қоғамдық ғылым саласы. Заң ғылымы мемлекеттің саяси-құқықтық құрылымын, құқық жүйесінің мазмұнын, құқықтық нормалардың қызметін және қоғамдағы адамдардың мінез-құлқын зерттейді.

Заң ғылымының мәні келесі бағыттардан көрінеді:

1. Мемлекет пен құқықтың даму заңдылықтарын танып-білу;
2. Құқықтық категориялар мен ұғымдарды ғылыми тұрғыда анықтау;
3. Құқықтық қатынастарды тиімді реттеудің жолдарын ұсыну;
4. Құқықтық реформаларды ғылыми негіздеу;
5. Қоғамда заңдылық пен әділеттілікті қамтамасыз етуге үлес қосу.

Заң ғылымының объектісі мен пәні

Заң ғылымының объектісі

Заң ғылымының зерттеу объектісі — қоғам өміріндегі мемлекеттік-құқықтық құбылыстар, яғни:

- Мемлекеттік билік пен басқару жүйесі;
- Құқық нормалары мен құқықтық қатынастар;
- Құқықтық сана мен құқықтық мәдениет;
- Заң шығармашылық және құқық қолдану қызметі.

Заң ғылымының пәні

Пәні — мемлекет пен құқықтың пайда болуы, дамуы, құрылымы, қызметі және олардың қоғаммен өзара байланысы туралы білім жиынтығы.

Пәннің мазмұны үш негізгі деңгейде қарастырылады:

1. Жалпы теориялық деңгей — құқық пен мемлекеттің жалпы заңдылықтары (мысалы, мемлекет және құқық теориясы).
2. Салалық деңгей — нақты құқық салалары (мысалы, азаматтық, қылмыстық, әкімшілік құқық).
3. Қолданбалы деңгей — заңдарды тәжірибеде қолдану әдістерін зерттеу (мысалы, криминалистика, сот сараптамасы, сот медицинасы).

Заң ғылымының құрылымы мен жүйесі

Заң ғылымы біртұтас жүйе ретінде көптеген өзара байланысқан салалардан тұрады. Бұл жүйе қоғамның құқықтық қатынастарын жан-жақты қамтиды және үш ірі топқа бөлінеді:

Мемлекет және құқық туралы жалпы теориялық ғылымдар

Бұл топқа мемлекеттің және құқықтың жалпы заңдылықтарын, табиғатын зерттейтін ғылымдар жатады:

1. Мемлекет және құқық теориясы (МҚТ) – құқық ғылымының іргетасы. Ол мемлекет пен құқықтың мәнін, нысандарын, қызметтерін және даму заңдылықтарын зерттейді.
2. Мемлекет және құқықтың жалпы тарихы – әр елдің құқықтық және саяси жүйелерінің тарихи эволюциясын талдайды.
3. Саяси және құқықтық ілімдер тарихы – әлемдік ой-пікір тарихындағы құқық пен мемлекеттілік идеялардың қалыптасуын көрсетеді (мысалы, Аристотель, Руссо, Маркс, Кант және т.б.).

Салалық заң ғылымдары

Салалық ғылымдар — нақты қоғамдық қатынастарды реттейтін құқық салаларына негізделген ғылымдар тобы. Олар заң нормаларының мазмұнын, құрылымын, қолданылу механизмін зерттейді.

а) Конституциялық құқық

Мемлекеттің саяси жүйесін, билік тармақтарының құрылымын, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын бекітетін негізгі құқық саласы. Мысалы, ҚР Конституциясы – мемлекеттің құқықтық негізі.

ә) Әкімшілік құқық

Мемлекеттік басқару саласындағы қатынастарды, атқарушы органдардың өкілеттіктерін және азаматтардың мемлекеттік органдармен қарым-қатынасын реттейді.

б) Азаматтық құқық

Мүліктік және мүліктік емес жеке қатынастарды реттейді. Азаматтық кодекс – бұл саланың басты қайнар көзі.

в) Еңбек құқығы

Еңбек қатынастарын, жұмыс беруші мен қызметкердің құқықтары мен міндеттерін, еңбек шарттарын реттейді.

г) Қылмыстық құқық

Қоғамға қауіпті әрекеттерді (қылмыстарды) және оларға қолданылатын жазаларды белгілейді.

ғ) Қылмыстық-процессуалдық және азаматтық-процессуалдық құқық

Сот өндірісінің тәртібін, дәлелдемелерді жинау мен бағалау тәртібін, іс жүргізудің сатыларын айқындайды.

д) Экологиялық құқық

Қоршаған ортаны қорғау, табиғи ресурстарды пайдалану тәртібін реттейді.

е) Қаржы және салық құқығы

Мемлекеттік бюджетті қалыптастыру мен салық саясатын жүзеге асыру саласындағы қатынастарды реттейді.

ж) Халықаралық құқық

Мемлекеттердің, халықаралық ұйымдардың арасындағы қатынастарды, сонымен қатар адам құқықтарын қорғауға арналған халықаралық нормаларды зерттейді.

Қолданбалы (практикалық) заң ғылымдары

Қолданбалы ғылымдар заңды тәжірибеде қолдануға, құқық қорғау органдарының қызметін жетілдіруге бағытталған.

Бұл топқа жататын негізгі пәндер:

1. Криминалистика – қылмыстарды ашу, дәлелдемелерді жинау және тергеу әдістерін зерттейді.
2. Сот медицинасы – адам денесіне, өлі денеге, жарақаттарға қатысты дәлелдемелерді сараптайды.
3. Сот психологиясы және сот психиатриясы – құқық бұзушылардың психологиялық және психикалық жағдайын зерттейді.
4. Құқықтық статистика – құқық бұзушылық пен заң қолдану практикасына қатысты деректерді талдайды.

5. Криминология – қылмыс пен құқық бұзушылықтың себептерін, алдын алу шараларын зерттейді.

Заң ғылымының басқа ғылымдармен байланысы

Заң ғылымы қоғамның өзге ғылым салаларымен тығыз байланысты.

Ол өз пәнін зерттеуде философия, әлеуметтану, саясаттану, экономика, тарих және психология сияқты ғылымдардың әдістерін қолданады.

Философиямен байланысы

Философия құқықтың мәнін, әділеттілік идеясын, құқық пен моральдың арақатысын түсіндіруге көмектеседі.

Құқық философиясы құқықтық құбылыстардың адамгершілік және рухани негізін зерттейді.

Әлеуметтанумен байланысы

Құқық әлеуметтік қатынастарды реттейтін құрал болғандықтан, заң ғылымы әлеуметтанумен тығыз байланыста дамиды. Әлеуметтік зерттеу әдістері арқылы құқықтық нормалардың қоғамға әсері анықталады.

Экономикамен байланысы

Экономикалық даму құқық жүйесінің мазмұнына тікелей әсер етеді. Мысалы, жеке меншік институты – нарықтық экономиканың құқықтық тірегі.

Тарих және саясаттанумен байланысы

Құқықтық жүйенің эволюциясын, саяси режимдердің құқыққа ықпалын зерттеу үшін тарихи және саяси талдау әдістері қолданылады.

Заң ғылымының әдістемесі (методологиясы)

Заң ғылымы өз пәнін зерттеуде жалпы ғылыми және арнайы әдістер жүйесін қолданады.

Негізгі әдістер:

1. Диалектикалық әдіс – құқықтық құбылыстарды дамуда, өзгерісте қарастыру.

2. Жүйелілік әдіс – құқықты өзара байланыстағы элементтер жүйесі ретінде талдау.
3. Тарихи әдіс – құқықтың даму кезеңдерін зерттеу.
4. Салыстырмалы-құқықтық әдіс – әр елдің құқық жүйесін салыстыра зерттеу.
5. Формальды-логикалық әдіс – құқықтық ұғымдар мен нормаларды логикалық тұрғыда талдау.
6. Нақты-әлеуметтік әдіс – құқықтың қоғамға әсерін тәжірибелік зерттеу арқылы анықтау.

Заң ғылымының қызметтері

Заң ғылымының қоғамдағы рөлі оның атқаратын қызметтері арқылы көрінеді:

1. Танымдық (гносеологиялық) қызмет – құқықтық құбылыстарды танып-білу.
2. Методологиялық қызмет – басқа құқық салаларына ғылыми әдіс беру.
3. Практикалық қызмет – заңдарды жетілдіруге ұсыныстар жасау.
4. Болжамдық қызмет – құқықтық жүйенің даму бағыттарын болжау.
5. Тәрбиелік қызмет – азаматтардың құқықтық мәдениеті мен санасын қалыптастыру.
6. Идеологиялық қызмет – қоғамда заңдылық пен әділеттілік идеяларын орнықтыру.

Қазақстан Республикасындағы заң ғылымының дамуы

Қазақстанда заң ғылымының дамуы мемлекеттіліктің қалыптасуымен тығыз байланысты. 1991 жылдан бастап тәуелсіз құқық жүйесі қалыптасты, ұлттық заңнама жетілдірілді, құқықтық мемлекет құру бағыты жарияланды.

Негізгі даму кезеңдері:

1. 1991–1995 жж. – Тәуелсіз құқық жүйесінің қалыптасуы. Конституция қабылданды, жаңа заңдар пайда болды.
2. 1995–2000 жж. – Құқықтық реформалар мен жаңа кодекстердің қабылдануы.
3. 2000 жылдан бері – Заң ғылымының институционалдық дамуы, жоғары оқу орындарында заң факультеттерінің ашылуы, ғылыми-зерттеу институттарының құрылуы.

Қазіргі таңда қазақстандық заң ғылымы халықаралық стандарттарға сәйкес даму үстінде. Қазақстанның құқықтық ғылымдары адам құқықтары, цифрлық құқық, жасанды интеллект, экологиялық және халықаралық құқық салаларында жаңа бағыттарға ие болды.

Заң ғылымының қазіргі заманғы бағыттары мен міндеттері

Бүгінгі кезеңде заң ғылымы тек дәстүрлі құқық салаларымен шектелмей, жаңа әлеуметтік-экономикалық шындыққа бейімделіп дамуда.

Негізгі бағыттар:

1. Цифрлық құқық пен ақпараттық қауіпсіздік – интернет, киберқұқық, дербес деректерді қорғау.
2. Экологиялық және климаттық құқық – табиғатты қорғаудың халықаралық стандарттары.
3. Инвестициялық және халықаралық бизнес құқығы – жаһандану жағдайындағы құқықтық реттеу.
4. Құқық және жасанды интеллект – жаңа технологияларды құқықтық тұрғыда реттеу.

Заң ғылымының міндеттері:

- Қоғамдағы құқықтық сананы арттыру;
- Заң шығармашылық процесін ғылыми негіздеу;
- Құқық қорғау жүйесін жетілдіру;
- Сот тәуелсіздігін нығайту;
- Халықаралық құқық нормаларын ұлттық заңнамаға үйлестіру.

Заң ғылымы – мемлекеттің рухани және зияткерлік тірегі. Ол қоғамдағы әділеттіліктің, тұрақтылықтың және құқықтық тәртіптің кепілі. Заң ғылымының дамуы құқықтық мемлекеттің нығаюына, азаматтардың құқықтық мәдениетінің артуына және демократиялық құндылықтардың орнығуына ықпал етеді. Құқықтық ғылымдар жүйесін жетілдіру — Қазақстанның құқықтық саясатының стратегиялық бағыты. Сондықтан заң ғылымының міндеті — қоғамды құқықтық тұрғыда жаңғыртуға, заң үстемдігін қамтамасыз етуге және әділетті мемлекет құруға ғылыми негіз болу.

Бақылау сұрақтары

1. Мемлекет және құқық теориясының түсінігін беріңіз.
2. Мемлекет және құқық теориясының әдістерін атаңыз.
3. Мемлекет және құқық теориясының атқаратын қызметтерін атаңыз.
4. Заң ғылымының жүйесі түсінігін беріңіз.

Тест сұрақтары

1. Мемлекет және құқық теориясының пәніне не жатады?

- A) Құқық салаларының мазмұнын талдау
- B) Мемлекет пен құқықтың пайда болуы, дамуы және қызмет етуінің жалпы заңдылықтары
- C) Тек қылмыстық құқық нормаларын қарастыру
- D) Мемлекеттік органдардың құрылымдық жүйесін сипаттау

2. Мемлекет және құқық теориясының негізгі әдісіне қайсысы жатады?

- A) Нақты әлеуметтік әдіс
- B) Диалектикалық әдіс
- C) Салыстырмалы құқықтану әдісі
- D) Тарихи әдіс

3. Мемлекет және құқық теориясының қандай қызметі құқықтық құбылыстарды танып-білу мен танымдық тәсілдерді әзірлеуге бағытталған?

- A) Онтологиялық
- B) Методологиялық
- C) Гносеологиялық
- D) Идеологиялық

4. Мемлекет және құқық теориясының тәрбиелеу қызметінің басты мақсаты қандай?

- A) Заң шығару процесін жетілдіру
- B) Азаматтардың құқықтық санасы мен заңға құрметін қалыптастыру
- C) Мемлекеттік билік тармақтарын бөлу
- D) Экономикалық қатынастарды реттеу

5. Төмендегілердің қайсысы мемлекет және құқық теориясының жалпығылымдық әдістеріне жатады?

- A) Салыстырмалы құқықтану және нақты әлеуметтік әдіс
- B) Формальды-логикалық және социологиялық әдіс
- C) Диалектикалық, тарихи және жүйелілік әдістер
- D) Эмпирикалық және эксперименттік әдістер

Әдебиеттер:**Арнайы:**

1. Сапарғалиев Г.С. Ибраева А.С. Мемлекет және құқық теориясы. Астана, Фолиант баспасы 2007.
2. Жоламан Қ.Д. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы “Эверо”. 2004.
3. Абдрасулов Е.Б. Толкование закона и норм Конституции: теория, опыт, процедура. Алматы. 2002.
4. Алексеев С.С. Теория права. М.1996
5. Алексеев С.С. Право на пороге нового тысячелетия. М.: Статут, 2000
6. Ағдарбеков Т. Құқық және мемлекет теориясы. Оқулық. Қарағанды. Болашақ баспасы. 2000.

Қосымша:

1. Ақмамбетова А.Ғ. Адам құқығын қорғаудағы құқықтық және имандылық тетіктері. // Право и государство. №3 (22) 2001.
3. Әмірғазин С. Діни сенім бостандығы және заң// Тураби. 2001. № 2.
4. Вайсберг Л.М. Идея правового государства и проблема этатизма // Изв. АН КазССР. Сер. обществ. наук. 1989. № 5.